

העצמה כלכלית של נשים מוחלשות: מושג מתווך של הגדרות מציאות מתחרות

עמליה סער

החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת חיפה

מאמר זה עוסק במושג "העצמה כלכלית של נשים" כפי שהוא משמש בשדה הכלכלה החברתית בישראל בעשור האחרון. כלכלה חברתית היא השקפה שדוגלת במאבק בעוני שמתחיל מלמטה. הכלכלה החברתית שואפת להוות אלטרנטיבה לגישות שגרתיות של פיתוח כלכלי בכך שהיא מכוונת כלפי הקהילה ומשלבת מטרות חברתיות, כלכליות, וסביבתיות (לוי 2004; אילני 2005). בניגוד לסוציאליזם הישן, השיח המתפתח סביב רעיונות של כלכלה חברתית נותן מקום לרצונם של אינדיבידואלים בתוך הקהילות בחיים של כבוד ורווחה, ומבטא שאיפה לאיכות חיים בעבודה — לעניים כמו למעמד הבינוני. שיח הכלכלה החברתית רואה ביזמות ובפיתוח עסקי מנוף לצמיחה ולא גורם לקלקול חברתי בלתי נמנע. הוא מעודד עבודה עם המגזר העסקי ולא כנגדו, עם הממסד הממשלתי ולא כנגדו. הוא מאמץ חזון של הצלחה, עושר ואושר לכול, ולעומת הסוציאליזם הישן הוא נותן משקל רב יותר לסוכנות של אינדיבידואלים, לתשוקות שלהם ולאחריות שלהם. בדומה לאזורים אחרים בעולם (ראו למשל Taylor 1999), וברוח שיחים ניו־אייג'יים באופן כללי (שמחאי 2009) שיח הכלכלה החברתית בישראל משלב נטיות קולקטיביסטיות ואינדיבידואליסטיות, בבחינת ודר צדק עם אהבה, ואחריות חברתית עם משילות עצמית.

* מחקר זה התאפשר הודות לתמיכה כספית של הקרן הלאומית למדע ושל הקרן למפעלים מיוחדים של המוסד לביטוח לאומי. אני מודה לעמותה להעצמה כלכלית לנשים, ובעיקר לאיילת אילני, רוני גור וח'אולה ריחאני, על הפתיחות ושיתוף הפעולה, לגברים ולנשים שהתראיינו והשתתפו בתצפיות, לשרה ארוכה של עזרות מחקר מעולות, לחברות קבוצת המחקר של מכון ון ליר בירושלים, ולקוראות האנונימיות מטעם תיאוריה וביקורת.

בתוך המרחב החברתי שאני מכנה שדה הכלכלה החברתית בישראל, המושג "העצמה", ובפרט "העצמה כלכלית של נשים", מהווה תסריט מפתח (Ortner 1973). הוא מתגלגל בטבעיות על לשונם של הסוכנים והסוכנות הפועלות בשדה: החל באנשי ממסד, פוליטיקאים, פילנתרופים למיניהם, נשות מקצוע ורכוזות הפרויקטים וכלה בלקוחות הפרויקטים עצמן. המושג משמש במקביל בחוגים רדיקליים, ליברליים ושמרניים, ומופיע בעת ובעונה אחת במרחב הפוליטי, האקטיביסטי, הפרופסיונלי והצרכני. מושג ההעצמה הוא תסריט מפתח מכיוון שהוא מגלם בתוכו סדרה של ערכים מרכזיים ומאפשר פעולה חברתית. בצד הערך שלו כתסריט מפתח, למושג ההעצמה יש גם ערך שימושי אנליטי חשוב, בכך שהוא עוזר לזהות את ההתפתחויות הבלתי מכוונות שמתרחשות בשדה הכלכלה החברתית. בעמודים הבאים אדון בחלק מן המשמעויות הנכרכות במונח העצמה. אראה כי השחקניות השונות בשדה יוצקות למושג משמעויות מגוונות ולעתים סותרות: קבוצות ויחידים מדברים באותה שפה לכאורה אך למעשה מייחסים מכלולי ערכים שונים למונחים זהים.

במאמר זה אציג שתי טענות שלובות: ראשית, העצמה היא מונח רב-קולי המצוי בהשתנות מתמדת. בזכות העמימות שמאפיינת אותו הוא משמש כמונח של שפה משותפת לכאורה המתווכת בין הגדרות מציאות מתחרות שנוכחות בשדה, יוצרת מפגשים חברתיים בלתי שגורתיים בין אנשים מעמדות שונות מאוד בסדר הכלכלי-חברתי, ומשלבת בין פעולות חברתיות מכל רוחב הטווח שבין התנגדות להסתגלות. טענה שנייה היא שהשימושים המגוונים במונח מעידים כי בשדה הכלכלה החברתית בישראל מתרחשת שזירה הדוקה בין ההיגיון הקפיטליסטי הניאו-ליברלי מצד אחד לבין שיחים של זכויות חברתיות ושינוי חברתי מצד אחר. המפגש האקטיבי בין מגמות השיח המנוגדות לכאורה הללו מניב תוצר תרבותי היברידי בעל אפקט פרדוקסלי. בצד נטרול התודעה הביקורתית בקרב נשים מקבוצות מודרות ועידודן לפתח משילות עצמית, המפגש מייצר גם דינמיקה נגדית של רפלקסיביות והטלת ספק ערכי ומוסרי בהיגיון הניאו-ליברלי ובמחירים הגבוהים שהוא גובה, בקרב אנשי ממסד וסוכנים בעלי כוח מתוך המערכת הקפיטליסטית עצמה.

התובנות המוצגות במאמר זה מתבססות על מחקר ארוך טווח שאני עורכת זה כשמונה שנים, העוסק בחיבור שבין נשים, עבודה ואזרחות, ואשר מורכב מסדרה של מחקרים איכותניים שכללו תצפיות משתתפות, ראיונות וקבוצות מיקוד. מוקדיו המרכזיים של המחקר היו שלושה פרויקטים להעצמה כלכלית של נשים ערביות ויהודיות בחיפה בשנים 2003–2005 ו-2007–2008, ובנצרת ב-2010–2011, שכללו קורסי הכשרה עסקית או מקצועית, ליווי של נשים בשלב היישום, ופיתוח ידע מקצועי בתחום. במהלך שמונה שנים אלה קיימתי, ישירות או באמצעות עוזרות מחקר, גם 41 ראיונות עם נשות מקצוע, רכוזות ומנחות¹ שהיו מעורבות

1 לשם ההבהרה, "מנחות" הן הנשים שמעבירות את הקורסים בפועל, לעתים בסגנון דינמי ולעתים בסגנון דידקטי, "רכוזות" הן אלה העוסקות בתיאום ובניהול שוטף של הפרויקטים, ואילו "נשות מקצוע", בעיקר עובדות סוציאליות, עורכות דין, כלכלניות, או יועצות ארגוניות, הן נשים בעלות השכלה מקצועית המעורבות בפרויקטים מטעם הגופים המממנים, מטעם קובעי המדיניות, או כחברות בארגוני החברה האזרחית עצמם.

בפרויקטים שבהם צפיתי ישירות ובמספר רב של בפרויקטים דומים אחרים, וכן עשרות ראיונות עומק פתוחים וראיונות טלפוניים מובנים בעברית, בערבית וברוסית עם משתתפות בסדנאות העצמה באזורים שונים בארץ, וסקר טלפוני בקרב 33 מנהלות ורכזות של פרויקטים במגוון של מגזרי אוכלוסייה.² אף על פי שהוא מתבסס על המחקר האמפירי, מאמר זה אינו מתיימר להציג במלואו את עושר הנתונים שנאספו במחקר.³ זהו מאמר תיאורטי בעיקרו, שעושה שימוש מוגבל בדוגמאות מיומן השדה.

שדה הכלכלה החברתית בישראל

המושג "כלכלה חברתית" מכונה בספרות גם "פיתוח כלכלי קהילתי".⁴ הכלכלה החברתית הופיעה בישראל לפני למעלה מעשור והיא הולכת ומתרחבת בקצב מהיר מאוד. במקביל להפרטה הדוהרת של מדינת הרווחה ושל יחסי העבודה במשק, צצים מאות פרויקטים שמטרתם לתמוך באנשים מקבוצות פגיעות בחברה, בעיקר נשים, ולעזור להם להתפרנס בכבוד. על פי רוב הפרויקטים מנוהלים או מוצאים לפועל על ידי ארגונים של החברה האזרחית שעובדים במידה זו או אחרת של שיתוף פעולה עם הממסד המדינתי, המוניציפלי, העסקי והפילנתרופי, כולל גופי מימון בין-לאומיים. מגוון הארגונים והפרויקטים נע מארגונים לשינוי חברתי וארגוני זכויות אדם שעוסקים בטיפול פרטני בבעיות אינדיבידואליות, במתן הלוואות לפתיחת עסקים ובלימוד קורסים בהעצמה כלכלית – ארגונים שמתפקדים במקביל כקבוצות לחץ הפועלות לשינוי מדיניות – ועד מיזמים של צדקה שמחלקים אוכל ובגדים ומפעילים צהרונים בשכונות עוני. כאמור, יחד אתם נמצאות בשטח גם סוכנויות שונות של הממסד העירוני והמדינתי המשמשות שותפות פעילות בפרויקטים (ראו לדוגמה Almog-Bar and Ajzenstadt 2010). הפרויקטים מגוונים גם מבחינת היקף הפעילות והתקציב שלהם. חלקם קטנים מאוד, פועלים בתחום הכפר או היישוב הקטן וכוללים מספר זעום של מתנדבים, ואילו אחרים מנהלים תקציב שנתי בן עשרות אלפי שקלים ואף מיליונים, פועלים בפריסה עירונית, אזורית או ארצית, ומעסיקים צוות מקצועי ברמה גבוהה הכולל מנהל/ת בשכר, ועד ציבורי וכדומה.

רובם המכריע של המיזמים העוסקים בממשק של כלכלה ונשים מקבוצות חברתיות מסומנות הם בני פחות מעשור. המיזמים השונים מתפרסים על פני טווח של דפוסי ההעסקה, ענפי תעסוקה, מגזרי אוכלוסייה, אזורים גיאוגרפיים, וסוגי השירות שהם מציעים לנשים. במקביל לעבודה הפרטנית או הקבוצתית מול נשים, חלק גדול מן הפרויקטים פועלים גם

2 הסקר נערך בשיתוף קבוצת מחקר במכון ון ליר בירושלים שעסקה בנושא "מאזרחות חברתית לאזרחות כלכלית: נשים, רווחה, וארגונים לא ממשלתיים".

3 לדיווח מלא יותר ראו סער 2007; 2011.

4 דוגמה לשיח של פיתוח כלכלי קהילתי מחוץ לישראל ניתן למצוא, למשל, אצל McCracken et al. 2005 או Canadian Women's Foundation Report on CED 2004. המונח העברי "כלכלה חברתית" לקוח מאילני 2005.

בתחום של שינוי מדיניות, עיצוב דעת קהל, וייצור ידע פרופסיונלי ואקדמי בתחום של נשים ותעסוקה. מבחינת סגנון העבודה קיים דמיון רב מאוד בין הפרויקטים. רובם הגדול מציעים קורסים מסובסדים לנשים, המשלבים לימוד פורמלי במגוון נושאים (כגון מיומנויות מחשב, שיווק, פיתוח מוצר, כתיבת קורות חיים וכדומה) ותהליך דינמי של צמיחה והתפתחות אישית. ככל שהולך וגדל מספר הארגונים, הקבוצות והפרויקטים הפועלים בשטח כך הולכים ומתהדרקים שיתופי הפעולה ביניהם מחד גיסא, וכן גדלה התחרות ביניהם מאידך גיסא. שיתופי הפעולה באים לידי ביטוי בעבודת קואליציה, בעריכת כנסים משותפים ובזרימה מתמדת של אנשים, משאבים והון בין המיזמים.

ניתן לומר שמבחינה מבנית קיים בישראל שדה של כלכלה חברתית, במובן הבורדיאני של המילה שדה, כלומר תחום תרבותי של התנהגות שמתעצב באינטראקציה של כוחות, אסטרטגיות פעולה, משאבי הון ושחקנים.⁵ הסוכנים המרכזיים הפועלים בשדה זה הם כאמור, ארגוני חברה אזרחית שונים בהיקפם ובעלי זהויות מגוונות, הנמצאים במרחקים שונים מן הממסד העירוני או המדינתי. כמו כן מעורבות בו סוכנויות שונות של המדינה, המגזר העסקי והמגזר המוניציפלי וכמובן — גברים ובעיקר נשים מעוטות הכנסה, הלא הן ה"מועצמות", שבאות מרקעים אתניים, דתיים ולאומיים מגוונים. הסוכנות השונות — יהיו אלה "נשים אתיופיות", "נשים ערביות", "מנחות של דינמיקה קבוצתית", "מנחות עסקיות" או "פקידות הביטוח הלאומי" — מגלמות אובייקטיפיקציה של עמדות סובייקט נזילות, אשר קובעת במידה רבה את ערכו של ההון שלהן ואת האסטרטגיות שינקטו כדי לממש אותו. מספר גדל והולך של אנשים מועסקים בדרגות הביניים בשדה, בתוך המכלול המורכב הזה. אלה הן העובדות והעובדים של כל קשת הארגונים והפרויקטים, המשמשות מנהלות פרויקטים, מנחות, רכזות, מגייסות משאבים, דוברות, מפיקות אירועים ויצרניות של ידע. על פי רוב, הנשים העובדות בתחומים אלה הן צעירות יחסית, אקדמאיות, עם ייצוג גבוה יחסית לפלסטיניות, מזרחיות ומהגרות. עבור רבות מהן, שדה הכלכלה החברתית הוא גם שדה הקריירה, ובמקרים רבים הוא המרחב התעסוקתי היחיד שהן מכירות. חלקן מגיעות לשדה בעקבות התנדבות בארגונים לשינוי חברתי. אחרות מגיעות בעקבות מודעות דרושים ונחשפות דרך העבודה לשדה המשיק של פעילות לשינוי חברתי. מתוך כך יוצא כי השדה החי והתוסס של קורסים, סדנאות, הלוואות, סיורים, ירידים, תערוכות ומפגשי העצמה כלכלית של נשים מסומנות ("מוחלשות" בעגה המקומית) משמש קרקע פורייה למפגשים מתמשכים ולא שגרתיים של סוכנים, הון ומשאבים ממעגלים חברתיים-כלכליים שונים, בהם אנשי ממסד, סטודנטיות, אקטיביסטיות חברתיות, נשות מקצוע בכירות, מעצבי מדיניות ואנשים משוליה של הפריפריה החברתית.

שני סוגי ההון העיקריים המשמשים בשדה הם כסף — במטבע מקומי או זר, שמגיע מתורמים בין-לאומיים, מן המדינה או מן הקהילה העסקית — וכן ידע. מיליונים רבים של שקלים, דולרים ויורו זורמים כיום לארגוני שטח לצורך הפעלת פרויקטים של העצמה

כלכלית, בעיקר של נשים מוחלשות. הכסף עובר באופן חלקי דרך משרדי הממשלה, למשל באמצעות ארגונים לא ממשלתיים שממשיכים כסוכני ביצוע של משרד התמ"ת או משרד הרווחה, דרך מחלקות ייעודיות במשרדי הממשלה ובמוסד לביטוח לאומי או דרך קרנות שממשות כמממנות אסטרטגיות של פרויקטים ממשלתיים ומוניציפליים, אשר מאצילים את הביצוע לעמותות לא ממשלתיות. במקביל זורמים כספים ישירות לקופות ארגוני השטח דרך קרנות גדולות או בינוניות שמאגמות תרומות מארצות הברית או מן האיחוד האירופי, לרוב בתנאי של שיתוף פעולה עם גופים בממסד המדינתי או העירוני. הקהילה העסקית המקומית נכנסת גם היא, ובמידה הולכת וגדלה, למעורבות במיזמים של הכלכלה החברתית – אם דרך תרומות נקודתיות או הצטרפות אקטיבית ל"אשכולות" של פיתוח ידע ומיומנויות, כאשר גופים עסקיים גדולים מקצים משאבים לאנשי מקצוע בתחום. הידע המיוצר בשדה והידע הזורם אליו מופיעים על פי רוב בצורה של דוחות מחקר, ניירות עמדה, הרצאות וסדנאות של מומחים. כמו כן, כל פרויקט בינוני ומעלה שואף לפתח "מודלים" חדשים, ייחודיים ובלעדיים, והידע מתבטא אפוא גם בצורה זו. האסטרטגיות המרכזיות בשדה הן קורסי הכשרה לנשים (הנושאים הפופולריים הם כתיבת קורות חיים, מחשבים, עברית, התמודדות עם הממסד, שיווק עצמי, וכן הכשרה מקצועית ממוקדת, חיזוק יכולות קיימות ופיתוח כישורים עסקיים ותעסוקתיים כלליים), מתן הלוואות וליווי עסקי ארוך טווח של בוגרות ההכשרות. במקביל לעבודה עם נשים בשטח, רבות מן העמותות עוסקות כאמור בפיתוח מודלים, בכתיבת ניירות עמדה ומחקרים, בעריכת כנסים ובמפגשים עם מקבלי החלטות בדרגי הממשל השונים.

השיח בשדה הכלכלה החברתית מתאפיין בבולטות גבוהה של המושגים שינוי חברתי, צדק חברתי ואחריות חברתית. רבות מן הקבוצות המפעילות מיזמים של העצמה כלכלית של נשים נטועות בעולם של אקטיביזם חברתי, אשר שינוי חברתי הוא מרכיב מרכזי בהווייתו. למרות שיתופי הפעולה שהוזכרו עם גופים ממסדיים, עסקיים ופילנתרופיים, שללא ספק מותירים את חותמם על השיח של אנשי השטח, המוטיב של מחויבות אידיאולוגית לשינוי חברתי ולאחריות חברתית נותר בולט, בעיקר בקרב מנהלות הפרויקטים. רבים מן הפעילים והפעילות בשדה הכלכלה החברתית מעורבים במקביל ביוזמות אחרות של צדק חברתי, זכויות אדם וזכויות אזרח. למעשה, אחד הביטויים הבולטים של רעיון הצדק החברתי בשדה הכלכלה החברתית בישראל הוא ההטמעה המהירה של רעיון האזרחות הכלכלית בזירה המקומית. על פי רעיון זה, הזכות להתפרנס בכבוד היא אחת הזכויות האזרחיות המובהקות. מבין שלושת המונחים האמורים, אחריות חברתית הוא הבולט ביותר בשיח המקומי, בהיותו מונח emic, קרי מונח נפוץ, שגור ופעיל בשדה. שלא כמו המושגים שינוי חברתי וצדק חברתי, שנחשבים למושגים אידיאולוגיים מובהקים ומזהים על פי רוב עם השמאל הפוליטי, המושג אחריות חברתית, שהופיע בשדה מאוחר יחסית, הוא מושג קונסנזואלי יותר המאפשר גם לסוכנים שאינם משייכים עצמם לשמאל הפוליטי להזדהות עמו. מושג זה ממוקד יותר מן המושג שינוי חברתי ועממי יותר מן המושג אזרחות כלכלית. הוא קושר בין הצורך בצמצום העוני ובין חוסן דמוקרטי, ומבטא שאיפה למתן את הדורסנות של הקפיטליזם מבלי לבטל אותו כליל.

במקביל לשיח סביב מושגי הצדק החברתי, השינוי החברתי והאחריות החברתית, שיח הנגד הניאו-ליברלי אף הוא בעל משקל מעצב בשדה הכלכלה החברתית, הן בתודעה של הסוכנות והסוכנים השונים והן באופני הפעולה המרכזיים המשמשים בו. שיח זה כולל נרטיבים של אחריות אישית מצד נשים בשוליים וציפייה שהן תהיינה יצירתיות ותמצאנה את עצמן מחדש בשוק העבודה. השיח הניאו-ליברלי מתבטא במשקעות העמוקה של כל המשתתפות בשדה הכלכלה החברתית בתרבות הקפיטליזם הרגשי, שמייצרת כמיהה גדולה להצליח בעולם הקפיטליסטי על פי תנאיו. בה בעת, שיח הולך ומתגבר על אחריות חברתית של תאגידים (Shamir 2008) תובע מהם לממן פרויקטים של העצמה כלכלית של נשים בשוליים, ובכך משלים את פעולתו של השיח הניאו-ליברלי בשדה.

עוד תכונה חשובה של שדה הכלכלה החברתית בישראל היא חילוניותו היחסית. הגם שתהליכי ההדתה המאפיינים את החברה בישראל בשנים האחרונות (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה 2009; Katz 2007) אינם פוסחים על יוזמות של העצמה כלכלית לנשים מעוטות הכנסה, ולמרות נקודות השקה מעניינות בין פרויקטים מן הסוג המתואר כאן לבין בתי תמחוי, מוסדות גמילות חסדים, אגודות צדקה וכדומה,⁶ בולטת היעדרותם של אתוסים דתיים מובהקים (יהודיים, מוסלמיים ונוצריים) משדה ההעצמה הכלכלית של נשים. לכל היותר, מונחים שונים הנוגעים לצדקה מהדהדים בשולי השדה ונותרים במרחב הפרטי של ארגונים מסוימים. אם כן, למרות המעורבות הברורה של פילנתרופיה בשדה הכלכלה החברתית, השיח הדומיננטי הוא של צדק חברתי ולא של צדקה. במקביל להיעדרותם של אתוסים דתיים מן השדה או להכחשה שלהם, בולט בשדה שיח הדור-קיום היהודי-ערבי, שיח שלכאורה זר לרבות מן הקבוצות בפריפריה החברתית בישראל ומרוחק מהן. כמו כן, בעוד שבפועל חלק גדול של הארגונים אם לא רובם עובדים לפי קווים סקטוריאליים, השיח המשותף ביניהם מבטא אידיאולוגיה השואפת לבטל את הקווים הללו על מנת ליצור חברה אזרחית מכילה. מאפיין אחרון של שדה הכלכלה החברתית בישראל, שהוזכר כבר בראשית הדברים, הוא שיתופי הפעולה הרבים בתוכו, לא רק בין ארגוני השטח, הממסד המוניציפלי, הממסד המדינתי ותורמי החוץ, אלא גם בין הפרויקטים השונים, המקיימים ביניהם זרימה מתמדת של ידע, אנשים ומשאבים.

בנקודה זו של הצגת הדברים דרושות שתי הסתייגויות. ראשית, המונח "שדה הכלכלה החברתית" הוא מונח אנליטי (etic), שלמעשה אין לו מקבילה בשפה המקומית (emic). בשטח, אנשים אינם מדברים על "שדה" אלא מתמקדים בעשייה. אף על פי כן, מן השיחות והראיונות

6 סקר כלל-ארצי של מחלקת המחקר של בנק ישראל על עמותות המעניקות סיוע כספי וחומרי בתחום הרווחה בשנת 2005 העלה כי שלושה רבעים מהן עסקו בחלוקת מזון, וההיקף הכספי של פעילותן עמד על 360 מיליון שקלים – גידול של כחמישים לעומת השנה הקודמת. אף שחלק הארי של תקציב העמותות הללו מגיע מתרומות פרטיות, עמותות וולונטריות אלה עומדות בקשר הדוק עם רשויות המדינה. לראיה, הקריטריון המרכזי לזכאות לסיוע מאת העמותות הללו היה הפניה על ידי גוף ציבורי, לרוב לשכות הרווחה (נגר וזוסמן 2006). כמו כן, באשר לאוכלוסייה הפלסטינית בישראל – ארגונים דתיים (מוסלמים, נוצרים ודרוזים) מהווים כרוב מכלל ארגוני החברה האזרחית הערביים (זיידאן וע'אנאם 2000).

הרבים שקיימתי עם פעילות ופעילים עולה כי הם רואים היטב את הדינמיקה המוסדית והמבנית של שדה הכלכלה החברתית. במקום מונחים שמסמנים שדה, השיח של הפעילות נשלט על ידי מילים מסוג אחר. אחת מהן, "העצמה", עומדת במוקד מאמר זה, ובעניינה של מילה מרכזית אחרת, שם התואר "חברתי" (המשמש בצירופים כאחריות חברתית, צדק חברתי, זכויות חברתיות), ארחיב מעט בהמשך. עם זאת חשוב להבהיר כי הסימון האנליטי שבחברתי כדי לדבר על השדה אינו מנותק מהמתרחש בשטח. גם אם המונח "כלכלה חברתית" לא הפך למונח שגור בפי הסוכנים הפועלים בשטח, הרעיונות שהצגתי כאן מוכרים להם עד מאוד. הגברים והנשים הפעילות ברשת השוקקת שתיארתי לעיל משתמשות באוצר מילים משותף של זכויות חברתיות וכלכליות, ומכירות זו את הפרויקטים של זו היכרות בלתי אמצעית. הסתייגות שנייה היא שלמרות התיאור המפורט כאן, מאמר זה אינו מתיימר להציג ניתוח מבני ממצה של שדה הכלכלה החברתית בישראל אלא מתמקד בתוצר התרבותי המורכב שנובע מן השימושים במושג העצמה. כאמור, אני טוענת שהמפגשים המרובים המתרחשים בשדה הכלכלה החברתית מטמיעים היגיון כלכלי ניאורליברלי לתוך שפה של שינוי חברתי, אך בו בזמן גם מכניסים נימות ביקורתיות לתוך השפה הממסדית. אין ספק שלמפגש זה יש השלכות על תהליכים מבניים, אך אלה אינם עומדים במוקד המאמר.

העצמה: מושג היסטורי רווי סתירות

למושג העצמה (empowerment) יש טווח מסוים של משמעויות, חלקן מנוגדות, והוא מופיע במידה הולכת וגוברת בכמה שדות שיח שנושקים זה לזה, אך בו בזמן נבדלים ולעתים אף מנוגדים בעליל. הגדרה מוסכמת למונח אינה כנמצא (Perkins and Zimmerman 1995), אם כי ברור שהמילה העצמה נגזרת מ"עוצמה" (ובאנגלית: power) — מונח המשמש אבן יסוד בניתוח החברתי לסוגיו. בתיאורטיזציה של מושג העוצמה נעשה שימוש רב בתפיסות של כלכלה פוליטית, ועל כן חלק גדול מן הוויכוח בנושא העצמה, וכן חלק גדול מן הביקורת על המושג, כרוכים בשאלות של דומיננטיות, הגמוניה ודיכוי. לא מקרה הוא שהמילה "העצמה" הפכה למונח רווח בשיח החברתי בישראל רק בשני העשורים האחרונים. קודם לכן דיונים על יחסי כוח ודיכוי העדיפו באופן ברור טרמינולוגיה מרקסיסטית וניאור-מרקסיסטית. בשיח התנועה הפמיניסטית, למשל, שהיה בלא ספק אחד הגורמים המרכזיים בהתפתחות מושג העצמה, הופיע המונח רק בשנות התשעים, והחליף את הביטוי "העלאת תודעה", ששימש את דור הפעילות של שנות השישים והשבעים.

אולם אף על פי שהמונח "העצמה" עצמו — באנגלית, בעברית ובשפות אחרות — נעשה נפוץ בעיקר משנות השמונים ואילך, הרעיונות שהוא מגלם ותיקים יותר והופיעו בתקופות שונות ובשמות שונים באזור הממשק שבין מחקר חברתי לפעולה חברתית, והניגודיות המובנית לתוך המושג ניכרה לכל אורך הדרך. בין זירות ההתהוות המרכזיות של המושג ניתן למנות את תנועת השמאל החדש ואת המלחמה בעוני של שנות השישים בארצות הברית. השאיפה

לרפורמות רדיקליות הולידה בריתות בין קבוצות ובימות רעיוניות שלא שרר ביניהן דמיון אידיאולוגי ולא הייתה להן היסטוריה של פעילות משותפת: החל בתנועה הפמיניסטית, עבור בתנועה למלחמה בעוני ובתנועה לזכויות האזרח ומלחמתה בגזענות, וכלה בתנועה הסביבתית ובהתארגנויות של מהגרי עבודה (Cruikshank 1994). רבות מן התנועות הללו הדגישו רעיונות של משילות עצמית ואוטונומיה ובה בעת ראו בעניים קורבנות של דיכוי. שילוב זה הכשיר את הקרקע לרעיונות של העצמה עוד לפני שנוצר המונח עצמו. בתנועה הפמיניסטית, למשל, ניכרו למן ההתחלה תפיסה מורכבת של כוח כמקור של דיכוי ושל יכולת, ודגש על התלות ההדדית בין תחומים נפרדים לכאורה כגון הפסיכולוגיה האישית ומבנים היסטוריים של כוח, האישה הפרטית והקהילה, או המכלול של מיניות ומגדר, על המורכבות המגולמת בו של אנרגיה ארוטית ומשטר חברתי.

אם כן, במושג העצמה גלום מתח מובנה בין גישות כלכליות-פוליטיות ואוריינטציה של התנגדות קולקטיבית לבין השקפה אינדיבידואליסטית ודגשים פסיכולוגיים מובהקים, שעל פי רוב יש להם אפקט חזק של דה-פוליטיזציה. המיקוד הכפול — בהכפפה מצד באחד ובסובייקטיביות, כלומר ברעיון הפמיניסטי ש"האישי הוא הפוליטי", מצד שני — הוא מקור הכוח המרכזי של מושג העצמה אך לטענת רבות הוא גם עקב אכילס שלה. מלבד בפמיניזם, השילוב בין הרעיונות של דיכוי מבני וסוכנות אישית נטוע היטב גם בתנועות לזכויות קהילתיות, בתנועות לזכויות של מיעוטים אתניים וגזעיים (Jennings 1992), בתנועות לזכויות של מיעוטים מיניים, ובשיחים של פדגוגיה רדיקלית (Gore 1993). רעיון העצמה נוכח זה כמה עשורים גם בשיחים ממסדיים ושמרניים יותר, כגון גישות אקדמיות ליחסי עבודה ופיתוח ארגוני, או תעשיית הפיתוח העולמית.⁷ בתחום הידע של עולם העבודה ניתן לציין את הגישה שפיתחו קורט לוין ותלמידיו בארצות הברית, כאשר חקרו דינמיקה קבוצתית במקומות העבודה בשנות השלושים והארבעים. גישה זו העלתה על נס ניהול רגיש ליחסי אנוש, וקידמה תפיסה שלפיה צוותי עבודה יעילים הם כאלה שמחויבים לדיאלוג ומכוונים באופן מיוחד לניהול מתחים בין-אתניים ולמיתון יחסי הכוחות בתוך הארגון. במקביל, באותן השנים חוקרים ממכון טוויסטוק שבאנגליה קידמו שיח שדגל בדמוקרטיזציה של מקומות העבודה. הדיו של שיח זה נשמעו בקרב תנועות לדמוקרטיה תעשייתית במחצית הראשונה של המאה העשרים, וחזרו ונשמעו בתנועה לאיכות חיים בעבודה במחצית השנייה של אותה מאה (Maurer and Githens 2009). פלטפורמות מוקדמות מעין אלה קידמו את התכנים המוכרים של הכרה ביחסי עצמה, שיתוף, דיאלוג וחיזוק הסוכנים שבתחתית הפירמידה, אם כי המילה empowerment לא הופיעה אצלן בשכיחות שמאפיינת דיונים עכשוויים העוסקים ביחסי אנוש ופיתוח ארגוני.

7 תעשיית הפיתוח הלאומית היא רשת פעילה של ארגונים לאומיים ובין-לאומיים, כולל כאלה המסונפים לארגון האומות המאוחדות, הבנק העולמי וכדומה, המזרימים סכומי עתק מן העולם העשיר לעולם העני כדי לפתח תשתיות פיזיות, חינוכיות, רפואיות, תרבותיות, שלטוניות ואחרות. מלבד הזרמת כספים, התעשייה כוללת פיתוח ידע, הכשרת מומחים וניהול ישיר של פרויקטים, והיא מעסיקה אלפים רבים במדינות עשירות ועניות כאחת.

בתעשיית הפיתוח העולמית, התחום של מגדר ופיתוח (ובאנגלית Gender and Development) מנתב מיליארדי דולרים לקידום של נשים במדינות עניות. גישה זו ספגה אמנם קיתונות של ביקורות מצד פמיניסטיות פוסטקולוניאליות, בטענה שקידמה תפיסה מהותנית של נשים "כהות" ושלעיתים קרובות מדי יצרה מבלי דעת אפקט פרדוקסלי של החלשת העניות ביותר. אלא שלמעשה — ובכך הדואליות המובנית בתוך מושג ההעצמה מוחרפת על ידי הסתירות הפנימיות של הגלובליזציה (ברקוביץ 2002) — חלק לא מבוטל מן הביקורת הוטמע לתוך התעשייה עצמה באופן שנותן מקום משמעותי לקול ולאג'נדה של ארגונים רדיקליים ומאפשר להם להשפיע מבפנים (Marchand and Parpart 1995). דוגמה בולטת לכך היא האמנה למיגור כל צורות האפליה נגד נשים⁸ שאושרה בארגון האומות המאוחדות בשנת 1980. אמנה זו, תוצר של שנות עבודה מאומצת של ארגוני נשים, חייבה את המדינות החברות באו"ם לפרסם דוחות שנתיים על מצב הנשים, לתעד אפליה נגד נשים ולפעול למיגורה. מאז קבלתה הפכה האמנה למכשיר לחץ אפקטיבי על ממשלות שונות, שבו ארגוני שטח פמיניסטיים משחקים תפקיד מרכזי (Schöpp-Schilling and Flinterman 2007).

משנות התשעים, ובמידה הולכת ומתגברת לתוך שנות האלפיים, הופיע המונח "העצמה" בכל הדיסציפלינות של מדעי החברה (Hall 1992), במקצועות הבריאות (Presser and Sen 2003; Agnaou 2004; Al-Haj and 2000; Suarez-Balcazar and Harper 2003; Mielke 2007), בעבודה הסוציאלית (סדן 1997), בתחום הפיתוח (Scheyvens and Leslie 2010; Berkovitz and Kemp 2000), במשפטים (אייזנשטדט ומונדלך 2008), במקצועות התכנון (Porter and Shaw 2009), במדיניות ציבורית (Gal 2008) ובתחומים שונים של מדעי הרוח. בראשיתו היו למושג ההעצמה משמעויות פוליטיות ברורות, כמו איתור מקורות היסטוריים של אי-שוויון, העלאת תודעה קבוצתית וחתירה מאורגנת לשינוי חברתי. ואולם, התפשטותו המהירה של המושג לתחומי הטיפול והשירותים של הדיסציפלינות השונות חיזקה מאוד את הדגש האינדיבידואליסטי והא-פוליטי שהיה זרוע בו מלכתחילה. למעשה, כיום כל המשמעויות הללו מתקיימות במקביל, ומושג ההעצמה משמש במגוון רחב מאוד של סוגי ידע ופעולה, בהם כתיבה תיאורית, חקרי מקרה, מודלים להתערבות וכתיבה פואטית. במעבר בחזרה מן האקדמיה החוצה, המושג התבסס, במקביל, בתחום האקטיביזם, בתחומי המקצועות הטיפוליים ובמרחב הדיפוזי של תרבות הצריכה. בזה האחרון המושג "העצמה" מופיע כחלק מסגנון דיבור רגשי, כלומר, פסיכולוגי משהו, וחברתי ממותן, קרי דיבור א-פוליטי על סוגיות של אי-שוויון. בעשור האחרון המילה מופיעה יותר ויותר גם בשיח של הקהילה העסקית, אם כחלק מן השפה ואם כמוצר ארוז ומתומחר שמופנה בעיקר לנשים, אם כי לא רק אליהן.

בין היתר, השיח האינטנסיבי שמתנהל סביב מושג ההעצמה כולל גם לא מעט ביקורת, עד כדי תביעות לזנוח את המושג מכול וכול. עיקר הביקורות מגיעות מחוגים ששוכנים על התפר שבין התערבויות טיפוליות לאקטיביזם, למשל עבודה סוציאלית (Pease 2002) ובאופן רחב

יותר בתעשיית הפיתוח (Elyachar 2005; Karim 2011). בחוגים אלה נשמעת תדיר הטענה שהעצמה היא מושג אירופוצנטרי פטרנליסטי שמשעתק היררכיות מעמדיות ואתניות, גם אם באופן לא מתוכנן, ויוצר משטר אמת (Foucault 2000) שנופל לתוך אותן מלכודות של משטרי אמת שמרניים, ותוצאותיו הן הדרה, החלשה ולעתים אפילו ניצול (Gore 1993). הביקורות הן חלק ממהלך רפלקסיבי שמשוקע בשיח על הפוליטיקה של הייצוג, המיקום והקבלה של תוצרי הידע האקדמי. הן משקפות מודעות גבוהה לבעייתיות הטמונה בעמדות הסובייקט המרובות המתכנסות יחד במחקרי פעולה ובפעולות לשינוי חברתי (June et al. 2003). תפקיד מרכזי בביקורת ממלאת התפיסה הפוסטמודרנית האופיינית, שלפיה הכוח הוא אסטרטגיה רב-כיוונית שמייצרת שלל של תוצאות בלתי מתוכננות. תפיסה זו מכוונת רבות מן הכותבות להתמקד באופנים הבלתי מתוכננים שבהם העצמה הופכת להחלשה. עם זאת, אין תמה כי בזמן שחוגים אינטלקטואליים רדיקליים משמיעים ביקורת חריפה על המושג, כאמור עד כדי קריאה לביטולו, בשטח הוא זוכה לפריחה ולפופולריות גבוהה מאוד. המילה מתגלגלת בטבעיות על לשונם של עובדי שיווק, מורות, מאמנים למיניהם, ורבות מן הנשים שמשתתפות בפרויקטים המסובסדים בשדה הכלכלה החברתית.

לאחרונה חלה תמורה בשפה המשמשת בשדה הכלכלה החברתית בישראל, עם כניסת המונח "אימון" (coaching). בשדה הכלכלה החברתית, שני המושגים הללו משמשים תדירות בערבוביה, אבל בחמש השנים האחרונות ניכרת נטייה ברורה בקרב רבות מן הסוכנות, בהן מנחות, רכזות ומנהלות פרויקטים, להמיר את המילה העצמה במילה אימון. על פי רוב ההמרה הזאת אינה נעשית במודע, אך המגמה ברורה ומובהקת. רבות מן העובדות בשטח פונות ללימודי אימון ושואפות להתפתח מבחינה אישית ומקצועית בכך שיוסיפו את התואר "מאמנת" לכרטיס הביקור האישי שלהן. למרות הדמיון בין המונחים "העצמה" ו"אימון" יש גם הבדלים ברורים ביניהם. הבולט שבהם הוא כנראה העובדה שאימון, שלא כמו העצמה, הוא מקצוע. מלבד זה, האימון נטוע במקורות שיח אחרים מאלה של העצמה. שלא כמו העצמה, אימון הוא ממוקד מטרה, בעל דגש אינדיבידואליסטי ואפוליטי מובהק. כמו כן, אף על פי שכמו בתחום ההעצמה, גם בתחום האימון משמש אוצר מילים מתחום הפסיכולוגיה — כגון מודעות עצמית, תהליך, רפלקסיביות וכיוצא באלה — רעיונות "הפסיכולוגיה החיובית" שונים מאוד מן הרעיונות הכרוכים בתפיסה ש"האישי הוא הפוליטי", שממנה שאב מושג ההעצמה, לפחות בראשית דרכו.

יוזמות העצמה כלכלית לנשים בישראל

בשדה הכלכלה החברתית בישראל, ומתוך זיקה ברורה לשיח הפיתוח העולמי, "העצמה" הפכה למילה שווה לכל נפש. כפי שתיארת, יוזמות שמטרתן להעצים מבחינה כלכלית נשים מקבוצות שוליים הולכות ומתרבות במהירות. הן מתפרסות על פני טווח רחב של פעולות הכולל עזרה במציאת עבודה, הכשרה מקצועית מסובסדת, הנגשת השכלה, הכשרה ליזמות עסקית וכן

ליווי ותמיכה של נשים המנסות לשרוד במקום עבודה קיים ולהתמודד עם פגיעות הקשורות בתעסוקה. למעשה אני מעריכה כי רבות מן הנשים מעוטות ההכנסה בארץ מכירות את המונח העצמה. בישראל, התחום של העצמה כלכלית לנשים גובש באמצע שנות התשעים על ידי כמה ארגוני שטח פמיניסטיים ומשם חלחל כלפי מעלה בתהליך מפרך שלווה בהתנגדויות רבות. והנה, עשור לאחר מכן נראה שהמושג התבסס בתודעה הציבורית הרחבה ובקרב גופי ממסד ותורמים, שמקצים סכומי כסף הולכים וגדלים למטרות אלה. הכספים מוזרמים לארגוני שטח, ואלה מתאימים עצמם במהירות הבזק לשמות הקוד החדשים שיאפשרו להם לגייס משאבים ולשרוד, והופכים בן לילה למומחים ל"תעסוקת נשים" בעיקר ערביות, חרדיות, אתיופיות, חד-הוריות, וכיוצא באלה "מוחלשות".

מבחינה ארגונית, תחום המומחיות החדש מתהווה ופועל במסגרת אשכולות המאגדים ארגוני שטח, תורמים מחו"ל, עמותות ממסדיות למחצה, זרועות ממשלתיות וגורמים עסקיים. תופעה זו, שאינה ייחודית לישראל, כבר זכתה בספרות לכינויים מקצועיים שונים, כגון גוואיזציה (NGOs – non-governmental organizations)⁹, גונגואיזציה (GONGO – government organized NGOs) וטנגואיזציה (TANGO – transnational NGOs) של מדינת הרווחה. כך או אחרת, הממשול של ההעצמה אינו מתרחש באקראי – הוא חלק מתהליך רחב של בנייה-מחדש (re-structuring) של מנגנוני הרווחה, ולמרות השתנות מערך היחסים בין השחקנים השונים ואף על פי שזרימת המשאבים ביניהם נעשתה רב-כיוונית יותר, למדינה עדיין יש משקל משמעותי במנגנוני הרווחה. עם זאת, אם מביאים בחשבון את ההקשר של ההפרטה ושל המשברים הכלכליים התכופים שאירעו בעשור האחרון, הניתוב המתגבר של משאבים ממסדיים לפרויקטים של העצמה כלכלית לנשים מבליט את היעדרו של ניתוב מקביל של משאבים לפתרונות מבניים של בעיית האבטלה, תעסוקת העוני ואי-היציבות התעסוקתית המחריפה בקרב האוכלוסיות שבשוליים.

מאחר שמאמר זה מתמקד בשדה הכלכלה החברתית, חשוב לציין כי מושג ההעצמה שואב חלק לא מבוטל מן החיות שלו מהופעתו בכמה שדות משיקים בו בזמן. מעקב אחר הזרימה הדיסקורסיבית של המונח "העצמה" במהלך עבודת השדה הוביל אותי למגוון של אתרים נוספים, הנמצאים בטווח שבין המסחרי לטיפולי. לדוגמה, בשנת 2008 הגעתי בהזמנה של אחת המשתתפות בקורס של העמותה להעצמה כלכלית לנשים בחיפה למפגש של חברה המשווקת תוסף מזון בשיטת השיווק הרשת. אישה זו, שהייתה מעוטת הכנסה ובעלת עסק בלתי רווחי לטיפולי גוף, הצטרפה לאותה חברה זמן קצר קודם לכן בהשקעה של כמה מאות שקלים, וניסתה לגייס חברות נוספות כדי להחזיר לעצמה את ההשקעה ולכאורה להגדילה במאות אחוזים. במפגש, שבו נכחו כארבעים גברים ונשים, הוצגו סיפורי הצלחה מסחררים שנסובו כולם סביב רעיונות מוכרים מתוך ההשקפה הניאו-ליברלית המשוקעת במכלול

9 למושג גוואיזציה התוודעתי לראשונה דרך עבודתן של ניצה ברקוביץ ואדריאנה קמפ, החוקרות את התהליך בישראל.

הסמנטי של "העצמה": שינוי מתחיל מבפנים, הצלחה כלכלית תלויה במוכנות פנימית להשתנות, אפשר להגיע לשגשוג אישי באמצעות הגדלת האושר של האחרים ולא על חשבון אחרים וכדומה. באותה שנה הגעתי, בעקבות משתתפות אחרות בקורס, גם לשתי פגישות של קבוצות "מכורים אנונימיים" בשיטת שנים-עשר הצעדים, שגם בהן נכחתי על תקן אורחת חד-פעמית. מפגש אחד היה של קבוצת "קודא" (CoDA, תלויי יתר – אנשים שסובלים מקשיי תפקוד בתוך מערכות יחסים) והמפגש השני היה של מכורים באשר הם, ורוב משתתפיו היו נגמלי סמים. היה שוני גדול בפרופיל החברתי של הנוכחים בכל אחת מן הפגישות הללו, כמו גם בינו לבין המפגש של השיווק הרשתי. למפגש השיווק הגיעו בעיקר אנשים שרצו לצאת ממצוקה כלכלית, ואילו המצוקה הכלכלית שאפיינה את המשתתפים בשתי הקבוצות האחרות הייתה רק אחת ממצוקות רבות אחרות של סמים, אלכוהול, פשיעה, דיכאון, לעתים אשפוזים פסיכיאטריים ולעתים קרובות גם רקע משפחתי קשה. פורום אחר שנשק לשדה המחקר, ואשר מציע הבטחה לצמיחה מרחיקת לכת מתוך דיון רגשי חושפני, הוא פורום לנדמרק.¹⁰ שלא כמו קבוצות שנים-עשר הצעדים, שהשתתפות בהן ניתנת בחינם, או קבוצות השיווק הרשתי שדורשות השקעה ראשונית של כמה מאות שקלים, ההשתתפות בלנדמרק מותנית על פי רוב בתשלום כמה אלפי שקלים. לפחות ארבע מן הנשים שהכרתי בסדנאות להעצמה כלכלית, יהודיות וערביות מאזורים שונים בארץ, השתתפו גם בסדנאות של פורום לנדמרק והביאו אתן לשם קרובות משפחה שלהן.

אין בכוונתי למוטט עולמות תוכן מורכבים ולצמצמם לכדי השוואה פשטנית, אך אציין רק שמבחינת המשתתפות שהזמינו אותי לכל אחת מן הפגישות, המעברים בין המרחבים הללו היו טבעיים. עבור כל אחת מהן, המעברים הללו היו חלק מחיפוש אחד: חיפוש אחר שינוי לטובה ופתרון למצוקות מתמשכות. במפגשים שהשתתפתי בהם, המילה "העצמה" לא הוזכרה כמעט, ובכל זאת היה חוט דיסקורסיבי ברור שקישר בין המרחבים השונים הללו, כמו גם בינם לבין קורס ההעצמה הכלכלית. בכולם חזרו המוטיבים של שינוי שמתחיל מבפנים, והרעיון שפתרון בר קיימא למצוקה חיצונית תלוי באישה עצמה. בכל המרחבים הללו דובר על אהבה עצמית כמקור חיוני לצמיחה, על החשיבות של משמעת ושל תוכנית עבודה מסודרת ועל משטור עצמי. בכל המרחבים הללו בלט בהיעדרו דיון על חלקם של גורמים מבניים או פוליטיים במצוקה האישית או במתווה הדרוש לפתרונה.

שדה של מתחים דיסקורסיביים

העמותות הפועלות בשטח מתאפיינות בשורה של מתחים מבניים שנובעים מן השילוב בין המצע האידיאולוגי שלהן לבין המיקום החברתי של העובדות והמתנדבות, וכן מן הדינמיקה

¹⁰ פורום לנדמרק הוא מסגרת מסחרית שמפעילה סדנאות לקבוצות גדולות של אנשים, בנושאים הקשורים ליחסים בין-אישיים, דימוי עצמי, ביטחון עצמי, פרודוקטיביות בעבודה ויכולת להשיג הנאה בחיים. ראו landmarkededucation.co.il.

של פעולתן השוטפת עם גופי ממסד שונים ומולם. עבודתן מאופיינת בניגוד לכאורה בין סדר יום של מחאה וביקורת לבין רצון לשרוד ולשגשג מבחינה מקצועית. גם חוייתן של הנשים שמשתתפות בפרויקטים, אלה שכלפיהן מכוונת ההעצמה, מאופיינת במתח. זהו המתח בין מאבק הישרדות המלווה בתחושת קיפוח, לבין כמיהה לנשיות נורמטיבית שנמדדת על ידי סגנון חיים שאותו הן אינן מסוגלות לתחזק. שני צירים מרכזיים של מתח שאני מזהה בתוך המכלול הזה של שדה הכלכלה החברתית והעמותות הפועלות בו הם בין אוריינטציה עסקית או פרופסיונלית לבין אוריינטציה של שינוי חברתי, ובין ההגדרה של פרויקט ההעצמה כפרויקט פוליטי לבין הגדרתו כפרויקט חברתי.¹¹

המתח הראשון, בין אוריינטציה פרופסיונלית-עסקית לאוריינטציה אקטיביסטית קיים במגוון רחב של ארגוני החברה האזרחית העוסקים בתחום של זכויות אדם וזכויות חברתיות. חלק גדול מן הארגונים נטוע היטב בשדה האקטיביזם והפוליטיקה של זכויות אדם. רבים מהם נולדו מתוך חזון של שינוי חברתי ואף פוליטיקה רדיקלית, ופועלים בהם לא מעט אנשי מפתח כריזמטיים ובעלי יכולת התנסחות אידיאולוגית חריפה. אף שחלק ניכר מעבודתן נעשה בשיתוף פעולה עם לשכות הרווחה, עמותות רבות שמות לעצמן למטרה לאו דווקא תפקיד של מתן שירות אלא יעד של ניהול מאבק חברתי, יצירת לובי ופיתוח תודעה פוליטית אצל הפונות אליהן. בהיותן ארגונים של החברה האזרחית, רבות מן העמותות ובעיקר רבות מן הנשים שעובדות בהן משולבות ברשתות פעילות של מחאה חברתית ופוליטית, שתובעות מהן התגייסות ונקיטת עמדה פוליטית חדשות לבקרים.

בו בזמן, למרות מרכיב ההתנגדות החזק בתרבות הארגונית שלהם, הארגונים הפעילים בשדה הכלכלה החברתית בישראל מתאפיינים באימוץ הולך וגובר של שיחים פרופסיונליים, בעיקר מתחומי המשפטים, הבריאות, בריאות הנפש והחינוך. דבר זה נובע מכמה גורמים, בהם ההשכלה של חלק גדול מן העובדים, ההתמקצעות הנדרשת בתהליך גיוס הכספים והבירוקרטיזציה הכרוכה בניהולם, והעבודה השוטפת מול נציגי הממסד בתחום הממוקד יותר של זכויות כלכליות. על האוריינטציה הפרופסיונלית נוספת גם אוריינטציה עסקית: הארגונים העוסקים בתחומים אלה נדרשים לגייס מומחים מתחום השיווק, ראיית החשבון והפיננסים, ומשתדלים לטפח בקרב הקהילה העסקית מחויבות לאמץ את המוצרים של הנשים, לשכור את שירותיהן או לתרום כסף לפרויקטים. גורם נוסף שמחזק את האוריינטציה הפרופסיונלית ובמידה מסוימת גם את האוריינטציה העסקית הוא שגרת העבודה היומיומית של רבות מן העמותות, שלמעשה דומה לא מעט לזו של לשכה נותנת שירות. עובדות העמותות נדרשות לסייע לנשים במצוקה ומקדישות שעות רבות לשיבות משותפות עם עובדות סוציאליות, נציגות של המוסד לביטוח לאומי וכדומה. השגרה המשותפת יוצרת מִגִּיה וְכִיה שפה משותפת, במידה מסוימת לפחות. גורם נוסף ואחרון, אולי מפתיע, שתורם לחיזוק השיח הפרופסיונלי, הוא המפגש עם הנשים הנתמכות עצמן. מאחר שהיכולת של לשכות הרווחה לתת להן סיוע

11 לואי טיילור מדברת על מתח דומה במדינות דרום אמריקה (Taylor 1997).

אפקטיבי הולכת ופוחתת, המצוקה האישית של נשים מתגלגלת יותר ויותר לפתחן של העמותות, שבנסיבות לא מעטות מוצאות את עצמן על רצף שבקצהו האחד לשכות הרווחה ובקצהו באחר בתי תמחוי וארגוני צדקה.

ג'יימס פרגוסון ואקיל גופטה מאפיינים את המפגש המתמשך בין פקידות ונשות מקצוע הנושאות בתפקיד רשמי לבין נציגות של מה שמכונה החברה האזרחית במילים "כיתור אנכי" (Ferguson and Gupta 2002; vertical encompassment), משום שהוא מתרחש בתוך הגדרת מציאות משותפת שלפיה "המדינה" היא ישות מדרג גבוה יותר מ"החברה האזרחית". הנחה זו בדבר ההיררכיה, טוענים פרגוסון וגופטה, מאפיינת את מרבית הכתיבה התיאורטית על מדינה וחברה אזרחית, והיא משתכפלת גם בשיחים מקומיים רבים. הכיתור האנכי של המדינה מובנה ומקבל אשרור דרך אינספור פרקטיקות שגרתיות, טקסים ביורוקרטיים וערכים של מינהל תקין וקיימות. הוא נתמך גם על ידי ההזדהות הבסיסית עם הסדר הקיים אצל אלה שהפרופיל החברתי שלהן יכול לזמן להן "עסקה ליברלית" טובה (Sa'ar 2005). שלל הפרקטיקות של פיקוח ביורוקרטי, השגרה, התמקצעות וליווי המתקיימות בהקשר של שדה הכלכלה החברתית בישראל מעודדות אשרור של הגדרת המציאות הזו, ולכן אך טבעי שהחברה האזרחית תהיה חייבת למדינה דין וחשבון ותקבל את כפיפותה המבנית כדבר מובן מאליה. בין היתר, מכיוון שכיתור אנכי הוא הגדרת מציאות מקובלת, התוצאה היא שעבור רבות מן הסוכנות הפועלות בשטח, וכן גם עבור הרוב הגדול של הנשים בנקודת הקצה (ה"לקוחות" של מיזמי ההעצמה הכלכלית), המעורבות ביוזמות של העצמה כלכלית לאו דווקא מפתחת תודעה פוליטית או חברתית ביקורתית. כמובן, פרגוסון וגופטה מכירים בכך שאל מול השגרה המנרמלת, אזרחים וסוכנים שונים של החברה האזרחית עשויים בהחלט גם לערער את הכיתור האנכי של המדינה. בשדה הישראלי, הנטייה המערערת ניזונה מאידיאולוגיה ביקורתית, למשל אידיאולוגיה פמיניסטית, שמאלנית, מזרחית או פלסטינית. בחלק מן המקרים היא ניזונה גם מפרופיל חברתי אישי שמזמן עסקה ליברלית פחות טובה, כמו למשל במקרה של חלק מן הפעילות הערביות או המזרחיות. ערעור מסוג אחר מגיע מן המרחב החברתי הדתי, שמאוכלס בעמותות פילנתרופיות בעלות אוריינטציה דתית. כפי שאמר אחד הפעילים מאזור הנגב שרואין למחקר: "אני חושב שהתנועה האסלאמית התחילה להיכנס למערכת של הנשים אבל בגישות אחרות. התחלתי לחקור את הנושא ואם הם ימשיכו בגישות שלהם הם יבלעו את כל העמותות הקיימות בשטח. יש להם מערך גיוס כספים גדול והם מביאים אנשים מקצועיים".

נקודה חשובה בהקשר זה היא שאי־אפשר לעשות הבחנה חותכת בין תפיסת העולם של סוכנות הממסד (הפקידות, העובדות הסוציאליות וכו') לבין תפיסת העולם של הפעילות בארגונים. אלה ואלה עשויות לעתים קרובות להיות דומות בפרופיל החברתי שלהן, ולעתים קרובות הן גם עשויות להיות שותפות לרצון לחולל שינוי חברתי, לעודד הרחבה של המדיניות הסוציאלית וכן הלאה. בצד נימות של התנשאות או חשדנות מצד נציגות הממסד כלפי הפעילות בארגונים ולהפך, תקשורת אוהדת בין נציגות שני הצדדים אינה נדירה כלל ולעתים

ישנן אף הערכה, הזדהות ותחושה של מטרה משותפת. כמו כן, לעתים נשים עוברות מעבודה בעמותות לעבודה במסד — ולהפך.

מתח שני, המשיק למתח שדיברתי עליו, מתקיים בין פעילויות המוגדרות כפוליטיות לבין כאלה המוגדרות כחברתיות — שני תחומים שנתפסים בתרבות הישראלית כנפרדים ולעתים אף הפוכים (שמחאי 2009; Sa'ar 2006). בשונה מן הביטוי הקודם שהשתמשי בו — "שינוי חברתי", עכשיו אני משתמשת במילה "חברתי" במובנה המקומי (emic). בשיח הציבורי בישראל, המונח "חברתי" משמש על פי רוב ביטוי מכובס משהו לשעשים חברתיים בעלי פוטנציאל נפין. בתחילת דרכו שימש בעיקר כיופמיזם למתח המזרחי-אשכנזי, אולם כיום הוא כולל גם את המתח בין יהודים לפלסטינים בתוך ישראל, בין חילונים לחרדים, ובהקשרים מסוימים מאפשר גם לדבר על סוגיות קשות ביחסי גברים ונשים בלי לנקוב במילה פמיניזם. אם כן, המתח השני שאני מזהה בשדה הוא בין הגדרת ההעצמה הכלכלית כ"פוליטית" — קרי כפעולה שמלבד המטרה הכלכלית הצרה שלה היא גם חלק מאג'נדה רחבה ורדיקלית יותר של שינוי מאזן הכוחות וחלוקת המשאבים בחברה — לבין הגדרתה כ"חברתית", כלומר כפעולה של עשיית צדק ממוקדת, שאינה מחויבת לעמדה כלשהי בתחום הפוליטיקה הכללית.

המתח בין הפוליטי לחברתי ניכר היטב בעבודת העמותות. אחד המקורות לו הוא, שוב, הפרופיל של העובדות והמתנדבות. בעוד שחלק לא קטן מהן שייכות לחוגי השמאל או הפמיניזם, ולעתים העמותות עצמן מזוהות עם אותם חוגים, עבור אחרות העמותה היא בראש ובראשונה מקום עבודה. זו אמנם בהחלט עבודה שמאפשרת הזדהות או חיבור ערכי, אבל לא פחות מזה, האטרקטיביות שלה טמונה גם בכך שהיא מאפשרת התקדמות מקצועית, פיתוח קשרים וכדומה. זאת ועוד, עבור חלק מן הנשים, בעיקר ערביות אך גם נשים מקבוצות שוליים נוספות, עמותות חברתיות הן למעשה אחד ממגזרי התעסוקה הבודדים שפתוחים לפניהן. אם כן, לחלק לא קטן מן העובדות בעמותות יש אולי משיכה לנושא, רקע מלימודי מגדר ויחס של רצון טוב כלפי צדק חברתי, אבל הן אינן בהכרח שותפות לעמדה הפוליטית הביקורתית של המייסדות.

העצמה כמושג מתווך אל מול המתחים הדיסקורסיביים

בשני מוקדי המתח הללו, בין אוריינטציה של שינוי חברתי לאוריינטציה עסקית-פרופסיונלית, ובין אוריינטציה פוליטית לאוריינטציה חברתית, מושג ההעצמה — בזכות המנעד הסמנטי המגוון שלו — משמש כגורם משותף ומבחין בעת ובעונה אחת. כמו העובדות, גם רבות מן התומכות, המתנדבות ובעיקר הנשים הנהנות משירותי העמותות, הן על פי רוב הרבה פחות פוליטיות או רדיקליות מן הגרעין הקשה של המייסדות. אך להוציא עתות משבר שבהן הפוליטיקה הכללית חודרת פנימה, מסכה לכולן מצוקה וחרדות ומחבלת באפשרות לקיים את ההגדרה של מרחב העמותה כניטרלי, בימים רגילים כולן לכאורה מדברות בשפה משותפת שבה המונח "העצמה" משמש מטבע לשון מתווך. שלא כמו בהודו, למשל, שבה "העצמה"

נתפסת כמושג מאיים (Sharma 2006), בשדה הכלכלה החברתית בישראל היא נתפסת כמושג חיובי וקונסנזואלי ביותר, שהרי "כולנו רוצות מה שטוב לנשים".

בשיח המקומי, המושג העצמה עשוי רבדים רבדים של משמעויות שהוא קלט אל תוכו מתחומי שיח שונים, ובין רבדיו אלה מתקיימת גלישה אקראית של מכלולי רעיונות מתחרים. ברובד הראשון, העצמה נתפסת כתהליך פסיכולוגי או תודעתי של גילוי מקורות העוצמה הפנימיים, המהווה תנאי הכרחי לשינוי דפוסי ההתנהלות הכלכלית של נשים. הציטוט הבא, מפיה של מנהלת פרויקט לנשים בדואיות, אופייני לתפיסה הרווחת בשדה:

הייחודיות של התוכנית — אנחנו מגיעות לנשים, מגיעות אליהן לבית. ההתחלה היא ממש מדלת לדלת, מבית לבית. לספר להן, לעניין אותן. יצאתי מתוך הנחה [...] וארבע השנים האלו [אכן] הוכיחו לי שנוצר מצב שהנשים הבדואיות איבדו את התקווה ביכולות שלהן. זה כמו נבואה שמגשימה את עצמה, היא בבית ולא יכולה לעשות כלום, הנשים אימצו את זה [את העמדה הפסיבית הזו]. עצם הפנייה של אשת השטח להגיד לה שאת יכולה, רק תתחילי לחשוב. אנחנו היינו הפוש הקטן [...] הדחיפה הראשונה, ואם היא מתקדמת ופורחת זה בזכות היכולות שלה שהיו קיימות אך התכסו באבק. זה לנער אותה מהאבק הזה, והיא יכולה לפרוש כנפיים.

ההנחה הסמויה הגלומה בציטוט הזה, שההעצמה הכלכלית של הנשים תוביל באופן טבעי להעצמה כלכלית שלהן, משקפת בבירור את הממשק בין אוריינטציה אקטיביסטית, שמדגישה שינוי חברתי, לבין אוריינטציה עסקית, שמתמקדת בהצלחה כלכלית בת-מדידה. ברגש שלה על התהליך האישי שנשים צריכות לעבור כדי לפתח אמון ביכולות שלהן, הדוברת למעשה מתייחסת בעקיפין לעובדה שקשה מאוד להצביע על תוצאות חד-משמעיות של הצלחה כלכלית בעקבות הקורס. טענתה שהפרויקט הצליח להשיג העצמה כלכלית של הנשים מרמזת שהצלחתו אינה צריכה להימדד לפי מספר הנשים שהשתלבו במקומות עבודה או פתחו עסקים. כפי שנראה מיד, ההנחה שהעצמה כלכלית מובילה להעצמה כלכלית משיקה גם לשאלה המעסיקה את התורמים ואת הממסד — עד כמה אפקטיבית היא ההעצמה בתור אסטרטגיית התערבות. ממשק נוסף שעולה בדברים המצוטטים כאן הוא בין אוריינטציה אקטיביסטית לאוריינטציה פרופסיונלית (טיפולית במקרה זה). בעוד שהציטוט משקף בבירור את השיח הפרופסיונלי הפסיכולוגי, המדגיש תהליכים של שיקום רגשי אישי, בו בזמן נשמעים בו גם הדין החזקים של השיח האקטיביסטי, שקורא לערעור דפוסי חלוקת העבודה המגדרית במשפחה.

מכלול משמעויות נוסף קשור למושג מדידה: ראשית, ההנחה שהזכרה לעיל, שהעצמה כלכלית היא תנאי הכרחי להעצמה כלכלית מובילה לעתים לתפיסה (הטאוטולוגית) שהעצמה היא מדד להצלחת הפרויקטים. שנית "העצמה" נחשבת מטרה בת מדידה בפני עצמה. במובן הראשון, הערכות של פרויקטים ודיווחים תקופתיים (ראו למשל סער 2007) מעלים לעתים קרובות את הטענה שאף על פי שרבות מן המשתתפות אמנם לא העלו את רמת ההשתכרות שלהן במידה משמעותית, לא הצליחו לפתוח עסק או למצוא עבודה חדשה, הן עברו העצמה: רכשו לעצמן תחושת זכאות לחיים טובים יותר, התחברו לנשים שדומות להן וגילו שאינן

לבד במאבקן, וכן רכשו שפה שבה הן יכולות לדבר בה על מה שקורה להן. ההיגיון שמונח בבסיס הקביעה שהעצמה כללית היא מדרד להצלחה של העצמה כלכלית הוא זה: גם אם מרבית הנשים התמקדו בפעולות שלכאורה אינן כלכליות אלא נמצאות לחלוטין בתחום האישי (יזמו גירושין מבעל מכה, התפטרו ממקום עבודה נצלני, ניכסו לעצמן שעות מנוחה בבית וכדומה), יש להניח שפעולות אלה יסללו את הדרך לנקיטת פעולות כלכליות ממוקדות יותר. ומאחר שבמידה עסקינה, חשוב להפנות את תשומת הלב לכך שהנחת העבודה הזו, שאני מוצאת משכנעת ברמה האידיאולוגית, למעשה מכתיבה מראש את התשובה לשאלה בדבר כדאיות ההשקעה הכספית בפרויקטים, שאלה המעסיקה את התורמים שמחפשים סיבה משכנעת להמשיך ולהזרים כסף למיזמים שתוצאותיהם הכלכליות אינן ברורות. הציטוט הבא, מתוך ריאיון עם מנהלת ארגון ותיק באזור ירושלים שכולל כמה פרויקטים להעצמת נשים, מדגים את הלבטים הללו בדבר האפקטיביות של ההעצמה:

הנשים שמגיעות לכאן, ממש אפשר לגרד אותן מהרצפה. ועם הרבה מאוד תמיכה ומסירות [...] הן מרגישות רצויות ואכפת לנו ממה שקורה להן. והצבירה מחדש של הכוחות בתהליך שהן עוברות פה מאפשרת את זה. זה הדבר הכי משמעותי. [...] [בהמשך, כשמדברת על הקושי של הארגון לגייס כספים אומרת:] זה נהיה קשה לארגונים לא גדולים לגייס כספים ולהצליח ולהראות שמצליחים כי הרבה מאוד קרנות מעדיפות לתת לכמות [כלומר, לתמוך במיזמים שמטפלים במספר רב של פונות]. ובמובן הזה אם אנחנו עושות קורס לעשרים נשים יותר קשה לשכנע אפילו אם זה נשים שבאמת הצלנו להן את החיים. [...] אוכלוסייה מוחלשת מחייבת פעילות שהיא יקרה, לא מספיק לתת קורס של עשרה מפגשים. [...] זו אוכלוסייה שלא פשוט לעבוד אתה, זה דורש עבודה מצד הרכוזות שיבואו לפעילויות ולא ישבו, לפעמים זה ממש להקים מהמיטות, זו עבודה מאוד מאוד צמודה ושוקת.

העצמה כללית נתפסת אפוא כמדרד להצלחה של פרויקטים להעצמה כלכלית גם בהיעדר מדדים מובהקים משכנעים כמו עלייה בהשתכרות, התמדה במקום עבודה וכדומה. באופן פרדוקסלי, למרות הקושי לכאורה למדוד העצמה, הפרויקטים בשטח נתונים להערכה ולמידה באופן קבוע, עד כדי כך שמחקרי הערכה הפכו לחלק בלתי נפרד משדה הכלכלה החברתית. תעשיית המדידה המתפתחת במהירות כוללת אנשי אקדמיה וכן חוקרים ופירמות עצמאיות המתחרות ביניהן על סמכות ועל תקציבים. התעשייה הזו, המונעת בין היתר על ידי המפנה המוסרי שחל בכלכלה הניאו-ליברלית, התובעת כעת מן התאגידים לאמץ עמדה של אחריות חברתית-מוסרית (Shamir 2008) ומייצרת שיח מובהק של קפיטליזם רגשי, הממזג מושגים מתחומי הניהול, הכלכלה, הפסיכולוגיה והמוסר. אחת החברות הצומחות בתחום בישראל, חברת "מידות", היא דוגמה טובה לעניין. עם תקציב שנתי של 2.5 מיליון שקלים ושמונה עובדים, מהם חמישה המוגדרים על ידיה "אנליסטים", החברה מוכרת את שירותיה לגופים פילנתרופיים גדולים. כמעט שמונים ארגונים לתועלת הציבור נבדקו על ידיה בשנים 2008–2011, בהם גם כמה עמותות העוסקות בהעצמה כלכלית לנשים שנכללו במחקר שלי. "מידות", המעידה על עצמה שהיא פועלת בסביבה גלובלית של ארגונים דומים בעולם, פיתחה שיטה

למידה של "אפקטיביות" ו"השפעה חברתית" או "אימפקט" — מושגים שהיא מבקשת לקדם במערך השיקולים של הגופים המממנים והעמותות כאחד.¹²

אוצר מלים דומה החל להישמע במידה הולכת וגדלה גם בדיונים של הארגונים עצמם. הציטוטים הבאים מיומן השדה שלי נרשמו בספטמבר 2009, בעת פגישה לתכנון פרויקט משותף של כמה ארגונים בנושא העצמה כלכלית של נשים. נציגת הגוף המממן אמרה: "הכניסה שלנו לפרויקט היא מתוך מחשבה שמוכנית לתוכו אסטרטגיה של אקזיט [...] המטרה היא לצאת ולהשאיר ארגונים מחוזקים". וכן הצהירה: "המטרה שלנו היא לחשוב איך לייצר אימפקט [לאור העובדה ש]בעולם הארגונים יש יותר רעשים מאשר בזירות האחרות". הצהרתה זו נענתה בטיעון ש"הארגונים הפמיניסטיים הם הכי אפקטיביים" (כל ההדרגות שלי; ע"ס). דוגמה אחרת לקוחה מריאיון עם מנהלת פרויקטים בארגון פילנתרופי שדוח בנק ישראל מסווג כאחד הגדולים בישראל (גנר וזוסמן 2006). הארגון, שעוסק בין היתר בחלוקת מזון, מקיים קורס יזמות עסקית לנשים וגברים על סף עוני, ומונה "העצמה" בין מטרותיו המרכזיות (כך בריאיון). הציטוטים שלהלן מייצגים תפיסה שלפיה אפקטיביות היא תכונה הניתנת למדידה אובייקטיבית, וזאת בניגוד לתפיסה שהוצגה קודם, שהעצמה אישית היא מדד אפריורי להעצמה כלכלית.

היה מחקר היתכנות מקיף שנערך שנה וחצי לפני כן על ידי ארגון שעבדנו אתו [מציינת שם של ארגון בין-לאומי מתחום המיקרופייננס]. [הפרויקט שלנו] זו לא הייתה קפיצה למים, אם אין ערך מוסף אז אין טעם. זה הכול מתחיל כפיילוט, קודם כול. [...] [ומוסיפה:] אנחנו לא מקבלים [לקורס] בכל מחיר, ממש לא. ואם היא עכשיו באמצע תהליך גירושם מאוד קשה אולי זה לא הזמן שלה. צריכה להיות מוטיבציה גבוהה, מחויבות לתהליך, כישור בסיסי או יכולת, שיהיו שם מאחורי זה. אנחנו נותנים שיעורי בית לנשים: משהי שמגיעה עם רעיון אנחנו בודקים את הגמישות המחשבתית שלה, אם הרעיון משתנה, אם היא מקבלת את הביקורת. אם היא במצוקה הישרדותית כרגע סביר להניח שלא תהיה לה פניות לזה. [...] אם תסתכלי על [נוקבת בשם של עמותה אחרת], אחוז מאוד קטן מהנשים פותח עסק. יכול להיות שאחת הסיבות לכך היא שהם מגייסים הרבה נשים, לפני הרצון שלהן. אנחנו לא רוצים את זה.

רובד משמעות שלישי הוא העצמה כסוג של מוצר צריכה. רבים ורבות מן המעורבות בשדה — בהן לקוחות העמותות, מנחות הסדנאות, עיתונאיות שמסקרות את התחום, תורמות ותורמים — חושבות על העצמת נשים בעיקר כתהליך אישי, פסיכולוגי, שנועד לעזור לאישה להאמין שהשמים הם הגבול. ההבדל מן הרובד הראשון שצוין הוא שהדרגש כאן אינו בשיפור המצב הכלכלי דווקא אלא בעצם ההזדמנות להתפתחות אישית. במובן הזה, העצמה היא רכישת סוג של תחום רגשי או סגנון תקשורת שבאופן מסורתי אינו בהישג ידן של נשים מקבוצות שוליים. ללא קשר לשאלה אם הצליחו להעלות את הרווחה הכלכלית במשק ביתן, נשים מקבוצות פגיעות שמשתתפות ובסדנאות ובקורסים המוצעים בשדה חשות רמה גבוהה של שביעות רצון, שנובעת מכך שהן מרגישות ביטחון עם השפה הרגשית. ככלל, הסדנאות מעניקות לרוב הגדול

של המשתתפות תחושה שהן מסוגלות לרכוש לעצמן קצת יותר ידיעה עצמית, אסרטיביות וחיבור לאני הפנימי, וזאת בלי לשלם לפסיכולוג, אלא בעזרת שימוש מושכל יותר בכישורים שהן מרגישות שיש להן ממילא, שכוללים אינטואיציה ומיומנות בעבודת רגשות. הגם שהקונוטציות של המושג נותרות במידת מה "חברתיות" (שכן הוא מיועד לנשים מוחלשות), הוא נוטה לאבד בקלות רבה למדי את הניחוח של פעולה מאורגנת. לכל היותר, השורשים הקולקטיביסטיים של מושג ההעצמה מתגלגלים לרב־תרבותיות לא מאיימת, ולסולידריות שמתבססת על מהות נשית אוניברסלית, בבחינת: אנחנו יחד כאן, יהודיות וערביות, ואנחנו מסתדרות נהדר כי כולנו נשים. אישה שהשתתפה במחקר אחר שערכתי, על הנגשת השכלה גבוהה לנשים דרוזיות מבוגרות, אמרה בריאיון: "קיבלנו המון העצמות, לא רק אחת". האישה השתתפה בתוכנית "נשים חונכות לזכויות", שהייתה יוזמה של הקליניקה של הפקולטה למשפטים באוניברסיטת חיפה, בשיתוף עם הארגון הפמיניסטי "את־מ־עכי" של משפטניות לזכויות אדם. מטרתו הייתה להביא נשים דרוזיות בנות שלוש ומעלה ללמוד במכינה האקדמית, וכדי לעזור להן להתמודד עם האתגר ניתן להן ליווי קבוצתי דינמי תחת הכותרת "העצמה". רבות מן הנשים הללו השתתפו, כמו שאמרה אותה מראיינת, בכל מיני "העצמות" עוד קודם לכן, במסגרת מתנ"סים או יוזמות של ויצ"ו ונעמת. ניסיון דומה יש גם ללקוחות של פרויקטים אחרים בשדה. סדנאות ההעצמה שמוצעות לנשים מקבוצות שוליים מטעם ארגונים לשינוי חברתי נמצאות אפוא על רצף של קורסים — שבקצהו האחד קורסים מסובסדים לחלוטין ובקצהו האחר קורסים בתשלום מלא. התכנים של הקורסים הללו מגוונים ביותר: החל בתכנים פוליטיים מאוד, עבור בתכנים פוליטיים מרוככים יותר — "חברתיים" — וכלה בתכנים אינדיבידואליסטיים לחלוטין. בקצה אחרון זה של הרצף, "העצמת נשים" היא למעשה מוצר של תרבות פנאי שמוצע למכירה לצד חוגי יוגה, אימון אישי, הדרכת הורים, חוגי שקט בטבע או ספורט אתגרי, אם לחשוב על הדוגמה של "מלכת המדבר" (שקד־לוי 2010). זאת ועוד, העצמה אינה רק מוצר שנשים אוהבות לצרוך, אלא מוצעת לעתים גם כנתיב עסקי של נשים לצד התמחות בטיפולים הוליסטיים, קוסמטיקה או שיעורי עזר. נתקלתי בדוגמה לכך באחד מקורסי ההכשרה העסקית שבהם עשיתי תצפית משתתפת. שתי מנחות קבועות נבחרו ללוות את הקבוצה לאורך שנה של פעילות: "מנחת העצמה" שבאה מתחום הדינמיקה הקבוצתית, ו"מנחה עסקית" שבאה מן התחום הכלכלי. מנחת ההעצמה הייתה בוגרת של קורס קודם של אותה עמותה, שלאחריו פתחה עסק של הנחיית קבוצות. שלושת רבדי המשמעות שמניתי בפרק זה מרגימים כיצד העצמה משמשת מושג מתווך בין אוריינטציה עסקית ופרופסיונלית לבין אוריינטציה אקטיביסטית, כאשר ברקע עומדות תפיסות שונות באשר לשאלה אם העצמה היא עניין "חברתי" או "פוליטי".

סיכום

כאמור בפתיחה, מושג ההעצמה הוא תסריט מפתח המאפשר לארגון רעיונות ורגשות מורכבים ועמוסים, לחשוב באמצעותם, לארגון חוויות ולפתח אסטרטגיות פעולה. באופן ספציפי יותר,

הראיתי כי ההעצמה משמשת כתסריט מפתח בהגדרות מציאות מתחרות בשדה. המושג משדר בעת ובעונה אחת ערך אידיאולוגי ואוריינטציה מעשית, התנגדות והשתלבות, ובין הקצוות הללו מתקיים רצף שעליו ניתן למצוא, בין היתר, גישות של תועלתנות עסקית וצריכת מותגים. בהיותה מושג מתווך, "העצמה" מאפשרת להחיל פעולה בעלת גוון "פוליטי" (במובן הישראלי של "פוליטי" כפי שתואר לעיל, שמשמעותו עמדה המקשרת בין סוגים שונים של שליטה והכפפה) על קבוצות אוכלוסייה שאינן בהכרח מסכימות עם העמדה הפוליטית המונחת ביסודה. וזאת מבלי לקרוא לחוסר ההסכמה בשמה. בו בזמן, היא מאפשרת לנשים בעלות הון חברתי ותרבותי מועט להשתתף בפרקטיקות תרבותיות שמזוהות בעיקר עם מעמד הביניים, מה שאווה אילוז (2008) מכנה קפיטליזם רגשי. במסגרת מיזמי ההעצמה לסוגיהם נשים כאלה מסגלות לעצמן שפה של רפלקסיביות, של קבלת אחריות אישית ושל צמיחה, ולומדות שהן צריכות להמציא את עצמן בכל יום מחדש. הן מחזקות את תחושת הזכאות שלהן לאינטימיות ולרומנטיקה, ומאמצות לעצמן סמלי סטטוס מתוחכמים יותר, כגון סגנון דיבור רפלקסיבי, שמאפשרים לרפות מעט את הקשר הגורדי בין עוני חומרי לעליבות אישית, וכל זאת במחיר שווה לכל נפש.

העצמה הוא מושג בתנועה מתמדת, ומשמעותו מוגדרת מחדש כל הזמן דרך המאבקים של נשים וקבוצות בשוליים, והקאופטציה שלהם. המילה, שהגיעה משדה האקטיביזם, מנוכסת על ידי הדרגים השונים של הפקידות וסוכנויות המדינה, כמו גם על ידי גורמים בקהילה העסקית הלאומית והבין-לאומית, באקדמיה ובחוגים פרופסיונליים. העצמה נתפסת כמונח רך יותר ומאיים פחות מן הפמיניזם אשר מתוכו נולדה, ומנוכסת בקלות יחסית לשיחים ניו אייג'יים, טיפוליים, עסקיים וחינוכיים. במקביל, שיח ההעצמה גם עובר ניכוס מלמטה, על ידי הנשים שכלפיהן הוא מכון, שעושות בו כל מיני שימושים: מדברות קצת אחרת עם פקידות הסעד או עם בני זוגן וילדיהן, מבינות קצת אחרת כל מיני כוכבי תקשורת שמאמנים אותן לחיות נכון, צורכות "העצמות" באין עבודה. אבל חוץ מזה הן מדשדשות במקום. כי העצמה, על טווח המיומנויות הרגשיות הכרוכות בה, יכולה להניב רווחים חומריים רק למי שיש להן גם "מטבעות קשים" יותר של הון, כמו השכלה אקדמית, חוג חברתי מבוסס או היכרות מקיפה יותר עם השפה של אימון, צמיחה וכו' על הניואנסים שלה.

המפגש בין מגמות השיח של ניאורליברליזם מחד גיסא ואידיאולוגיה של שינוי חברתי ואחריות חברתית מאידך גיסא, מניב תוצר תרבותי היברידי. תוצר זה, שלא אוכל להציג כאן ניתוח מפורט של מרכיביו, נראה על פניו כמתאים למה שלוק בולטנסקי ואווה צ'יפלו מתארים כ"רוח החדשה של הקפיטליזם" (Boltanski and Chiapello 2005) אשר כוללת הזדהות עם הלוגיקה הקפיטליסטית ועם הביקורת עליה בעת ובעונה אחת. בצד תהליכים ברורים של קאופטציה של רעיונות ביקורתיים ורדיקליים, והטמעתם באופן אפקטיבי לתוך מדיניות ההפרטה בלי שיתרמו למיתון הקיטוב המתגבר של המבנה החברתי, המפגש בין שתי מגמות השיח שציינתי מייצר חלונות ביקורתיים ותנועה מתמדת ומשמעותית של ערכים גם בתוך השיח ההגמוני. על פי בולטנסקי וצ'יפלו, הביקורת על הקפיטליזם, בהיותה מרכיב אינהרנטי של הרגע הקפיטליסטי הנוכחי, מכניסה לתוכו מחויבות לטוב הקולקטיבי. באופן

אירוני, האנשים שרוצים להילחם בקפיטליזם הם אלה שמעניקים לו את הבסיס המוסרי שחסר לו, משום שהם מאפשרים לו להטמיע מנגנונים מקדמי צדק שאין לו מתוך עצמו. השיטה הקפיטליסטית [...] גילתה את הדרך לגאולה בביקורות שעמן היא צריכה להתמודד. [...] למעשה, זוהי אולי היכולת המדהימה של הקפיטליזם לשרוד על ידי הטמעה (endogenising) של חלק מן הביקורות שמופנות אליו, שסייעה לו בזמן האחרון לפרק מנשקם את הכוחות האנטי-קפיטליסטיים, וכך לפנות את הדרך לגרסה המנצחת של הקפיטליזם" (שם, 163).

ארדהנה שרמה (Sharma 2006) במסגרת מחקר על GONGO בהודו, טוענת שהממשול של ההעצמה הוא אחת מטווח רחב של פרקטיקות ניאורליברליות שמחלחלות לחברה באופן כללי. הגברים והנשים שפועלות בארגונים נלכדות באופן הולך ומתהדק ברשתות של משילות לא רק כמטרות אלא גם ככלים של משילות. ניתן להוסיף על כך שבישראל, מלבד השפעתם על השיח, מיזמי העצמה כלכלית לנשים מקבוצות פגיעות בחברה גם משמשים ערוץ נוח להסתת הדיכויים המבניים והפוליטיים של העוני וההדרוש בשוליים אל מחוץ לדיון הציבורי, ואל מחוץ לרשימת הנושאים שיש להתמודד אתם ברמת מדיניות תקציבית כוללת. בו בזמן, יהיה פשטני להסיק שהשדה העשיר שתואר כאן אינו אלא עוד נתיב לקואופטציה. בדומה למסקנותיהן של הרצוג (Herzog 2008) על האנגואיזציה של תנועת הנשים בישראל ושל ברקוביץ (2002) על השפעות הגלובליזציה, אני סבורה שבסופו של יום, למושג ההעצמה יש אפקט מורכב ורווי פרדוקסים – של תיווך משמעויות מתחרות והפגשת א/נשים מקשת רחבה של עמדות סובייקט מחד גיסא, ושל דה־רדיקליזציה מאידך גיסא.

ביבליוגרפיה

- אייזנשטדט, מימי, וגיא מונדלק (עורכים), 2008. העצמה במשפט, תל אביב: הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת תל־אביב ונבו הוצאה לאור.
- אילון, אווה, 2008. אינטימיות קרה: עלייתו של הקפיטליזם הרגשי, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- אילני, איילת, 2005. צמיחה מכיוון אחר: מיפוי אסטרטגיות לפיתוח כלכלי-קהילתי והתבוננות בתהליך הצמיחה של כלכלה חברתית בישראל, ירושלים: שתיל.
- בורדייה, פייר, 2005. "על כמה מתכונות השדה", שאלות בסוציולוגיה, תל אביב: רסלינג, עמ' 99–133.
- ברקוביץ, ניצה, 2002. "אפוקליפסה עכשיו: על גלובליזציה, חוסר נחת וצרות אחרות", סוציולוגיה ישראלית 2(2), עמ' 465–491.
- הלשכה מרכזית לסטטיסטיקה, 2009. "לקט נתונים מתוך הסקר החברתי 2009: שמירה על המסורת היהודית ושינויים במידת הדתיות לאורך החיים בקרב האוכלוסייה היהודית בישראל", הודעה לעיתונות, 12.09.2010, www.cbs.gov.il/reader/newhodaot/hodaa_template.html?hoda=201019211 (אוחזר ב־21.10.12).

זיידאן, אליאס, ואסער ע'אנס, 2000. תרומה והתנדבות בחברה הערבית-פלסטינית בישראל, באר שבע: המרכז לחקר המגזר השלישי, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

לוי, יאיר, 2004. יש כלכלה אחרת, יש חברה אחרת: כלכלה חברתית ומגזר שלישי בעידן הגלובליזציה, רמת אפעל: יד טבנקין.

נגר, אסף, ונעם זוסמן, 2006. "סקר על עמותות רווחה שהעניקו סיוע כספי וחומרי בשנת 2005", ירושלים: בנק ישראל, מחלקת המחקר, www.bankisrael.gov.il/deptdata/neumim/neum205h.pdf, (אוחזר ב-21.10.12).

סדן, אלישבע, 1997. העצמה ותכנון קהילתי: תיאוריה ופרקטיקה של פתרונות חברתיים אנושיים, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

סער, עמליה, 2007. "עסק משלך": מחקר הערכה על פרויקט יזמות זעירה של העמותה להעצמה כלכלית לנשים, ירושלים: המוסד לביטוח לאומי, הקרן למפעלים מיוחדים (מאי).

_____, 2011. תעסוקת נשים פלסטיניות בישראל: חידת היעדרותן וסיכויי השתלבותן בכוח העבודה הרשמי: דוח מחקר על פרויקט עתידה להעצמה כלכלית והשמה תעסוקתית של בעלות 12 שנות לימוד ומעלה, חיפה: החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת חיפה (יולי), www.amaliasaar.com/image/users/44913/ftp/my_files/ATIDA-FULL%20FINAL%20REPORT.pdf?id=9850810.

שמחאי, דלית, 2009. לזרוע נגד הזרם: פרדוקסים בהגשמת חזון "העידן החדש" בישראל, חיפה: פרס. שקד-לוי, נעמה, 2010. "מלכות במדבר: על נשים, תיירות, נהיגה וישראליות", עבודת מוסמך, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

- Agnaou, Fatima, 2004. *Gender, Literacy, and Empowerment in Morocco*, New York: Routledge.
- Al-Haj, Majid, and Rosemarie Mielke (eds.), 2007. *Cultural Diversity and the Empowerment of Minorities: Perspectives from Israel and Germany*, New York: Berghahn Books.
- Almog-Bar, Michal, and Mimi Ajzenstadt, 2010. "Women, Welfare and Civil Society Organizations: Creating an Alternative Women's Welfare Sphere in Israel," *Social Policy and Administration* 44(6), pp. 673–688.
- Berkovitch, Nitza, and Adriana Kemp, 2010. "Economic Empowerment of Women' as a Global Project: Economic Rights in the Neo-Liberal Era," in Debra Bergoffen, Paula Ruth Gilbert, Tamara Harvey and Connie L. McNeely (eds.), *Confronting Global Gender Justice: Women's Lives, Human Rights*, Oxford: Routledge, pp. 158–179.
- Boltanski, Luc, and Eve Chiapello. 2005. "The New Spirit of Capitalism," *International Journal of Politics, Culture, and Society* 18, pp. 161–188.
- Canadian Women's Foundation Report on CED, 2004. *From Poverty to Empowerment: A Research Report on Women and Community Economic Development in Canada*, Canadian Women's Foundation and Canadian Women's Community, womenseconomiccouncil.ca/wp-content/uploads/2011/04/smwse.pdf.

- Cruikshank, Barbara, 1994. "The Will to Empower: Technologies of Citizenship and the War on Poverty," *Socialist Review* 23(4), pp. 29–55.
- Elyachar, Julia, 2005. *Markets of Dispossession: NGOs, Economic Development and the State in Cairo*, Durham, N.C.: Duke University Press.
- Ferguson, James, and Akhil A. Gupta, 2002. "Spatializing States: Toward an Ethnography of Neoliberal Governmentality," *American Ethnologist* 29(4), pp. 981–1002.
- Foucault, Michel, 2000. "Truth and Power," in *Power: Essential Works of Foucault 1954–1984* 3, ed. J.B. Faubion, New York: The New Press, pp. 111–133.
- Gal, Alon (ed.), 2008. *Government of Israel, the Civil Society, and the Business Community: Partnership, Empowerment, and Transparency* (foreword by the Prime Minister), Jerusalem: Prime Minister's Office, Dept. of Policy and Planning.
- Gore, Jennifer, 1993. *The Struggle for Pedagogies: Critical and Feminist Discourses as Regimes of Truth*, New York: Routledge.
- Hall, Margaret C., 1992. *Women and Empowerment: Strategies for Increasing Autonomy*, Washington: Hemisphere.
- Harker, Richard, Chaleen Mahar and Chris Wilkes, 1990. *An Introduction to the Work of Pierre Bourdieu*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Macmillan.
- Herzog, Hanna, 2008. "Re/visioning the Women's Movement in Israel," *Citizenship Studies* 12(3), pp. 265–282.
- Jennings, James (ed.), 1992. *Race, Politics, and Economic Development: Community Perspectives*, London and New York: Verso.
- June, Lennie, Caroline Hatcher and Wendy Morgan, 2003. "Feminist Discourses of (Dis)empowerment in an Action Research Project Involving Rural Women and Communication Technologies," *Action Research* 1(1), pp. 57–80.
- Karim, Lamia, 2011. *Microfinance and Its Discontents: Women in Debt in Bangladesh*, Minnesota: University of Minnesota Press.
- Katz, Elihu, 2007. "Two Dilemmas of Religious Identity and Practice among Israeli Jews: The Marshall Sklare Lecture," *Contemporary Jewry* 27, pp. 157–169.
- Marchand, Marianne H., and Jane L. Parpart (eds.), 1995. *Feminism/Postmodernism/Development*, London and New York: Routledge.
- Maurer, Martin, and Rod P. Githens, 2009. "Toward a Reframing of Action Research for Human Resource and Organization Development: Moving beyond Problem Solving and toward Dialogue," *Action Research* 8(3), pp. 267–292.
- McCracken, Molly, Kate Dykman, Francine Parent and Ivy Lopez, 2005. *Young Women Work: Community Economic Development to Reduce Women's Poverty and Improve Income*, www.pwhce.ca/pdf/yww.pdf (accessed 22.10.12).

- Ortner, Sherry B., 1973. "On Key Symbols," *American Anthropologist* 75(5), pp. 1338–1246.
- Pease, Bob, 2002. "Rethinking Empowerment: A Postmodern Reappraisal for Emancipatory Practice," *British Journal of Social Work* 32, pp. 135–147.
- Perkins, Douglas D., and Marc Zimmerman, 1995. "Empowerment Theory, Research and Application," *American Journal of Community Psychology* 23(5), pp. 569–579.
- Presser, Harriet B., and Gita Sen (eds.), 2000. *Women's Empowerment and Demographic Processes*, Oxford: Oxford University Press.
- Porter, Libby, and Kate Shaw, 2009. *Whose Urban Resistance? An International Comparison of Urban Regeneration Schemes*, London: Routledge.
- Sa'ar, Amalia, 2005. "Postcolonial Feminism, the Politics of Identification and the Liberal Bargain," *Gender and Society* 19(5), pp. 680–700.
- _____, 2006. "Cooperation and Conflict in the Zone of Civil Society: Arab-Jewish Activism in Jaffa," *Urban Anthropology and Studies of Cultural Systems and World Economic Development* 35, 1 (Spring), pp. 105–139.
- Scheyvens, Regina, and Helen Leslie, 2000. "Gender, Ethics, and Empowerment: Dilemmas of Development Fieldwork," *Women's Studies International Forum* 23(1), pp. 119–130.
- Schöpp-Schilling, Hanna B. and Cees Flinterman, 2007. *The Circle of Empowerment: Twenty-Five Years of the UN Committee on the Elimination of Discrimination Against Women*, New York: The Feminist Press at CUNY.
- Shamir, Ronen, 2008. "The Age of Responsibilization: On Market Embedded Morality," *Economy and Society* 37(1), pp. 1–19.
- Sharma, Aradhana, 2006. "Crossbreeding Institutions, Breeding Struggle: Women's Economic Empowerment, Neoliberal Governmentality, and the State (Re)formation in India," *Cultural Anthropology* 21(1), pp. 60–95.
- Suarez-Balcazar, Yolanda, and Gary W. Harper (eds.), 2003. *Empowerment and Participatory Evaluation of Community Interventions: Multiple Benefits*, New York: Haworth Press.
- Taylor, Lucy, 1997. "Privatizing Protest: NGOs and the Professionalisation of Social Movements," paper delivered at the 1997 meeting of the Latin American Studies Association, Continental Plaza Hotel, Guadalajara, Mexico.
- _____, 1999. "Globalization and Civil Society: Continuities, Ambiguities, and Realities in Latin America," *Indiana Journal of Global Legal Studies* 7(1), pp. 269–295.